

Historiefagets ontologi – en replik

AF

BERNARD ERIC JENSEN

Når man skriver en bog om historie, der i første række henvender sig til studerende, der beskæftiger sig med historie i forbindelse med en videregående uddannelse, er det en kilde til glæde, når fire historiestuderende – Tea Dahl Christensen, Per Høberg, Michael Kuur Sørensen og Christian Ydesen¹ – erklærer, at bogen har »formålet at aftvinge refleksion, diskussion og kritiske overvejelser blandt studerende«. ² Men de går også videre og underkaster den historie- og samfundsteoretiske position, der fremlægges i bogen, en indgående kritisk drøftelse. Jeg vil kvittere for deres »tilbage melding fra et brugerperspektiv« med en replik fra positionen som afsender. Formålet hermed er at bidrage til en yderligere bearbejdelse af de historie- og samfundsteoretiske konflikter, som Christensen m.fl. tager op. Da vi er fortalere for to (delvis/meget) forskellige historie- og samfundsteoretiske tilgange, er det forventeligt, hvis etablering af en frugtbar drøftelse kan vise sig vanskelig. Det er dog en forhindring, fagfolk må søge at overvinde.

Det er et uomgængeligt vilkår, at forfattere ikke kan kontrollere, hvordan deres skrifter bliver læst og brugt. De kan gøre sig overvejelser over, hvordan typiske læsere vil tolke og reagere på det skrevne, hvad der kan forudsættes bekendt, og hvad der kan give anledning til misforståelser; deres overvejelser herom kan fremanalyseres ved at se på det, der i tekstteori benævnes den intenderede eller implicite læser. Men som en virknings- og receptionshistorisk forskning igen og igen har vist, er der ofte betydelig forskel mellem de intenderede og de faktiske læsere. Som forfatter må man på et plan tage det til efterretning, men når lejlighed byder sig, kan man også benytte den til bl.a. at rette foreliggende misforståelser.

¹ I det følgende refererer jeg af plads- og fremstillingshensyn til forfattergruppen som Christensen m.fl.

² T. D. Christensen, P. Høberg, M. K. Sørensen & C. Ydesen, *Historiefagets ontologi til debat*, Historisk Tidsskrift 2005, s. 179-191.

Det er velbegrundet, at Christensen m.fl. retter deres opmærksomhed mod de »grundlæggende ontologiske præmisser« i *Historie – livsverden og fag* (2003). Sammenlignes J. G. Droysens *Grundriss der Historik* (1868/1882) med K. Erslevs *Historisk Teknik* (1911/1926), kommer det til at stå klart, at hvor Droysen havde indarbejdet en systematisk redegørelse for den antropologi og samfundsteori, der skulle indgå i en historiefaglig forskning, dér var der et markant fravær i Erslevs skrift.³ Da det gik op for mig, besluttede jeg, at skulle jeg selv skrive en bog om historiefagets metode og teori, var der grund til at følge Droysen snarere end Erslev. For hvis historieforskere reflektivt skal kunne begrunde deres faglige virksomhed, må de også forholde sig eksplicit til spørgsmål om, hvordan menneske- og samfundsliv fungerer og forandres. Historieforskeres opfattelser heraf er derfor taget op til analyse i et forsøg på at fremme en drøftelse af, hvilke menneske-, samfunds- og historiesyn i dag lader sig sagligt forsvare. Dermed bevæger man sig uvægerligt ind i et komplekst konfliktfelt, hvilket vil vanskeliggøre enhver drøftelse, men det er dog ikke noget sagligt argument for at undlade at drøfte de antropologiske og samfundsteoretiske præmisser, der skal ligge til grund for en historiefaglig forskning.

Et af de styrende teoremer i *Historie – livsverden og fag* er, at alle socialt fungerende mennesker er historiefrembragte såvel som historiefrembringende, og det tager Christensen m.fl. op til kritisk behandling og peger i den sammenhæng på, at der mangler en eksakt definition af bogens handlingsteoretiske udgangspunkt. Det kan diskuteres, hvad 'en eksakt definition' betyder, men jeg vil mene, at der i bogen er indarbejdet en rimelig præcis angivelse af, hvad der skal forstås ved handlingsteori. Der står følgende:

»Der er ikke i [begrebet 'historiefrembringende'] indbygget en antagelse om, at mennesker – enkeltvis eller kollektivt – har fuld kontrol over alle de mangfoldige processer, der finder sted i verden på et givet tidspunkt. Men der ligger i begrebet, at mennesker har projekter, som mere eller mindre virkeliggøres. Det betyder samfundsteoretisk, at der arbejdes med afsæt i en handlingsteori, og at historisk-socialt processer til dels har projektkarakter, dvs. er en virkeliggørelse af mål, mennesker har sat sig. (...) For

³ Følgerne af den og andre forskelle mellem de to værker er analyseret i *In the footsteps of a father. The handling of a legacy in the 20th century Danish debates on method and theory*, i F. Meyer & J.E. Myhre (udg.), *Nordic Historiography in the 20th Century*, 2000, s. 280-304.

at kunne opretholde et begreb om mennesker som historiefrembringende, må det kunne godtgøres, at mennesker – enkeltvis og/eller kollektivt – udarbejder projekter, at de laver en målrettet indsats for at virkeliggøre disse projekter, og at projekterne – mere eller mindre – virkeliggøres.«⁴

For yderligere at klargøre, hvad der forstås ved handlingsteori, nævnes det, at en sådan er baseret på en skelnen mellem 'adfærd' og 'handling' og mellem 'hændelse' og 'handling'.⁵ Jeg mente hermed klart at have distanceret mig fra en behavioristisk tradition, men må konstatere, at Christensen m.fl. ikke har fanget disse markeringer, idet de når frem til, at jeg skulle forfægte en behavioristisk position. Det gør jeg ikke og forstår ikke, hvordan det indtryk har kunnet dannet sig hos dem. Det er dog ikke kun i forbindelse med begrebet om 'det historiefrembringende', at en misforståelse gør sig gældende. Det sker ligeledes i forbindelse med begrebet 'det historiefrembragte' og dermed min forståelse af menneske- og samfundslivets socialitet. Af deres kritiske kommentar til min inddragelse af de såkaldte 'vilde børn' fremgår, at de to misforståelser er delvis sammenhængende.

Forskningsstrategisk er det vanskeligt præcist at klarlægge, i hvilken udstrækning mennesker er sociale væsener, og der har derfor været en betydelig interesse for at udforske, hvad der fremstår som interessante 'grænsetilfælde'. I A. Giddens' *Sociology* (1989) inddrages således historierne om den 'vilde dreng fra Aveyron' og om Genie – en amerikansk pige, der blev fodret af sine forældre, men som i øvrigt blev holdt ekstremt isoleret. Forskningsstrategisk udgør det en parallel til, at man i erindringsforskning drager slutninger om, hvilke dele af hjernen er aktive i forbindelse med forskellige former for erindring, ved at studere mennesker med bestemte hjerneskader.⁶

⁴ B.E. Jensen, *Historie – livsverden og fag*, 2003, s. 202-03. Hertil kommer ikke kun, at læserne i bogens bibliografi opfordres til at gøre brug af håndbøger som Gads Historieleksikon (2001) og Leksikon i sociologi (1998), hvor der findes opslag om henholdsvis 'handlingsteori' og 'social handlingsteori'. Der henvises endvidere til følgende to værker: H. Joas *Die Kreativität des Handelns* (1992) og T. Luckmann *Theorie des sozialen Handelns* (1992).

⁵ Jf. sst. s. 204 & 215.

⁶ I de seneste årtier har man kunnet begrunde mennesker socialitet på nye måder – bl.a. med henvisning til den neuroplasticitet, der kendetegner den menneskelige hjerne. Herom skriver Harald Welzer i *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*, 2002, s. 58: »Kein anderes Lebewesen verfügt über eine vergleichbare Neuroplastizität, kein Gehirn ist bei der Geburt so unfertig wie das des Menschen, keines besitzt ein vergleichbar grosses Entwicklungspotential für die Adaptierung an verschiedene und sich verändernde Umweltbedingungen.«

De såkaldte 'vilde børn' – dvs. bl.a. drenge- og pigebørn, der er opfostret sammen med flokdyr som ulve – er således interessante at studere, når spørgsmålet om menneskers socialitet sættes på dagsordenen.⁷ I min bog bruges de som belæg for, at ikke alle, der biologisk tilhører dyrearten 'homo sapiens sapiens', udøver en historiefrembringende virksomhed – altså er i stand til at udarbejde og virkeliggøre projekter.⁸ Herimod gør Christensen m.fl. gældende, at »et vildt barn, efter vores opfattelse, også kan være handlingsdueligt og historiefrembringende. (...) et vildt barn kan således koordinere sin handlen via ikke sproglige processer; eksempelvis det biologiske imperativ om selvopholdelse.«⁹ Det udsagn viser – som jeg ser det – at de ikke har bemærket distinktionen mellem adfærd og handling. Vi er (selvfølgelig) enige om, at også 'vilde børn' er virksomme; ellers kunne de ikke overleve. Men jeg gør udtrykkeligt opmærksom på, at ikke al menneskelig virksomhed må opfattes som handlen. Menneskers vejrtrækning og fordøjelsesprocesser samt instinktiv adfærd som spædbørns dievirksomhed nævnes som eksempler.¹⁰ Det er, fordi Christensen m.fl. ikke skelner mellem fx instinktiv adfærd og handling, at de mener sig berettiget til at klassificere et vild barns biologiske selvopholdelsesdrift som en historiefrembringende handling. På det punkt indtager de en position, der næsten til forveksling ligner den behavioristiske – blot med den forskel, at behaviorister ikke taler om handling, men opfatter al menneskelig virksomhed som former for adfærd. Forskellen mellem vore tilgange bliver ligeledes åbenbar, når Christensen m.fl. gør sig til fortalere for følgende:

»Man kunne i stedet foreslå at skelne mellem handlingsduelige og samfundsgjorte individer, hvor handlingsduelige individer også omfatter ikke-sproglig koordinering af handlinger, mens de

⁷ Den seneste bog herom er M. Newton. *Savage Girls and Wild Boys. A History of Feral Children*, 2002. Giddens definerer menneskers socialisation som "the process whereby the helpless infant gradually becomes a self-aware, knowledgeable person, skilled in the ways of the culture into which she or he is born« og behandler vilde børn under overskriften 'Unsocialised' children – jf. A. Giddens, *Sociology*, 1989, s. 59f.

⁸ Jf. Jensen 2003, s. 250. Det er derfor, at jeg gør brug af kvalifikationen: 'alle socialt fungerende mennesker'. Det er kun dem, der siges at have en historiebevidsthed og bruge den til at frembringe historie. Hermed markeres, at det ikke drejer sig om noget medfødt, men derimod om en kompetence, der oparbejdes gennem menneskers sociale samliv. Der vil dog – såvel artshistorisk som individhistorisk – findes et overgangsfelt mellem henholdsvis (i) det ikke at være og (ii) det at være historiefrembringende, og følgelig må 'det historiefrembringende' forstås som et skalabegreb.

⁹ Christensen m.fl. 2005, s. 182.

¹⁰ Jf. Jensen 2003, s. 208 & 250.

samfundsgjorte individer snarere benytter sig af sproget og forståelsen med udgangspunkt i kulturelle koder.«¹¹

Det ligger mig fjernt at tale om 'sproget' og 'forståelsen' – altså bruge den bestemte entalsform, idet jeg fremhæver vigtigheden af at arbejde med et bredt og differentieret sprogbegreb.¹² Mennesker gør brug af et kropssprog, der til dels ligner det hos nærtstående dyrearter, men de gør også brug af andre former for sprog (tale- og skriftsprog), der ikke har paralleller blandt andre dyrearter. Da Christensen m.fl. ikke argumenterer for deres skelnen mellem handlingsduelige og samfundsgjorte individer, må jeg nøjes med at markere, at jeg hverken finder den frugtbar eller videre brugbar. I det hele taget virker det på mig som om, at de undervurderer, hvor vidtgående sprog (i flertal) præger menneske- og samfundsliv. Menneskers betydningsdannende praksisser 'gennemstrømmer' – så at sige – alle dele og sider af et samfund, og derfor betragter fortalere for den 'kulturelle vending' kultur som noget allestedsnærværende.¹³

En betydelig del af uenigheden mellem Christensen m.fl. og mig går tilbage til forskelle i, hvad der kan betragtes som et sagligt forsvarligt samfundssyn. Jeg medgiver, at det er en særdeles kompleks problemkreds, men vil alligevel søge at drøfte enkelte af disse forskelle. Lad mig lægge ud med at rette et par oplagte misforståelser. Det siges om min position, dels at »livsverden ses som altomfavnende«, dels at »livsverden sættes lig med samfundet«.¹⁴ Begge disse udsagn er fejlagtige, men jeg er i vildrede, når jeg skal forklare, hvordan de har kunnet nå frem hertil. Når et værk bl.a. sætter sig for at behandle forholdet mellem historie som livsverden og historie som fagverden – og der skelnes endog mellem flere slags fagverden – har jeg ment, at det nærmest gav sig selv, at jeg ikke forstår livsverden som noget altomfattende eller som identisk med samfundet, fordi det ville implicere, at en fagverden da måtte befinde sig uden for samfundet, og det giver ikke mening. Min tese er en anden. Den er, at historie som livsverden har en forrangsstilling i forhold til historie som fagverden, men det udstreges samtidigt, at selvom en livsverden udgør det grundlag, hvorpå en fagverden kan etableres, fratager det ikke fagverdenen enhver form for selvstændighed og egen-dynamik.¹⁵

¹¹ Christensen m.fl. 2005, s. 182.

¹² Jf. Jensen 2005, s. 227f.

¹³ Jf. sst. s. 249f.

¹⁴ Christensen m.fl. 2005, s. 183 & 185.

¹⁵ Jf. Jensen 2005, s. 9f & s. 338f.

Det er forståeligt, at Christensen m.fl. finder det relevant at sammenligne min tilgang med den, som J. Habermas foldede ud i *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) – dels fordi vi begge gør brug af indsigter fra fænomenologisk sociologi, dels fordi vi begge tager afsæt i en dobbeltbestemmelse: hos Habermas en skelnen mellem livsverden og system, hos mig en mellem livsverden og fagverden, dels fordi vi begge interesserer os for det forhold, at afstanden mellem lægfolk og fagfolk er øget markant i løbet af 1900-tallet. I *Historie – livsverden og fag* tager jeg kun indirekte stilling til Habermas' position i forbindelse med behandlingen af den samfundshistoriske tilgang, som H.-U. Wehler og J. Kocka er fortalere for. Vi har imidlertid en delvis forskellig forståelse af begrebet 'livsverden'. Ud fra Habermas' synsvinkel gør jeg mig givetvis skyldig i, hvad han vil benævne en kulturalistisk forkortet tolkning af menneskers livsverden. Ud fra min synsvinkel har Habermas endnu ikke konfronteret sig teoretisk med den 'kulturelle vending'. De forskelle skal dog ikke forfølges her.

Langt vigtigere er grunden til, at jeg stiller mig kritisk afvisende til Habermas' forståelse af begrebet 'system' – dvs. at der i et samfund kan findes selvregulerende systemer; et af hans foretrukne eksempler er økonomi/marked. Et af de gennemgående temaer i *Historie – livsverden og fag* er forsøget på at problematisere de positioner, der er baseret på en såkaldt 'holistisk tilgang'. Den kritik rettes både mod positioner, hvor der arbejdes med en pseudo-aktør eller supra-aktør, og mod positioner, hvor der arbejdes med egenmægtige samfundsstrukturer eller diskurser. Havde jeg taget Habermas' tilgang op, ville den være blevet kritiseret for den indbyggende holisme, der gør sig gældende i hans systembegreb. Denne kritik af holistiske tilgange har dog ikke en metodologisk individualisme som forudsætning; tværtimod søger jeg at klargøre forskellen mellem en 'holistisk tilgang' og en 'holistisk individualisme'.¹⁶

Jeg synes ikke, at Christensen m.fl. tager ordentligt fat om konflikten mellem en 'holistisk tilgang' og en 'holistisk individualisme'. De er snarere tilbøjelige til at omdefinere den forskel til at være et spørgsmål, om der findes begrænsende sagforhold, når menneskers identiteter dannes, og når de handler. Ja, de går så vidt som til at hævde, at jeg skulle have følgende opfattelse: »idet livsverdenen ses som altomfavnende, hvorfor der ikke er noget, der udefra kan virke ind på [identiteternes] reproduktion. BEJ kan ikke forklare, hvorfor der til forskellige tider har

¹⁶ Sidstnævnte begreb har jeg lånt fra Charles Taylor – jf. *Philosophical Arguments*, 1997, s. 301.

været et udsving i livsverdenens menings- og identitetsdannelse.«¹⁷ Det er en aldeles misvisende fremstilling af min position, idet den som et af sine omdrejningspunkter har fremhævelsen af menneskelivets socialitet og historicitet og det vil netop sige, at menneske- og samfundsliv er formbart og foranderligt.

Når Christensen m.fl. gør rede for deres egen position, bruger de begreber som 'en strukturel institutionalisering af livsverden', 'systemiske mekanismer og sammenhænge', 'systemets betingelser', 'systemintegration', 'overindividuelle og anonyme kræfter', men de undlader at skitsere, hvordan det saligt er muligt at begrunde eksistensen af sådanne størrelser. Det er dog det, der kræves, når man vil imødegå min kritik af holistiske tilgange. I stedet giver de en forkortet og delvis misvisende fremstilling af min position og det på to vigtige punkter. Et gennemgående tema i min fremstilling er, at det handlerum, mennesker har, udgør en variabel størrelse, der i praksis kan gå fra at være så godt som helt fraværende til at være et ganske betydeligt handlerum. Det, hvorom der historie- og samfundsteoretisk er strid, drejer sig om spørgsmålene: kan mennesker have et reelt handlerum og dermed sætte deres præg på historisk-sociale processer? og hvordan skal begrænsninger i disse handlerum forklares? Her gør første skævvridning sig gældende. Jeg fremstiller sagforholdet således:

»Jeg er (selvfølgelig) helt enig i, at det handlerum, som bestemte mennesker vil have i en bestemt situation, vil være begrænset, men der findes flere måder at forklare disse begrænsninger på. De kan forklares ved at antage, at der findes nogle mere eller mindre selvstændiggjorte strukturer, eller ved at forstå disse begrænsninger som en følge af (i) menneskers specifikke socialisering og identitetsdannelse (inkl. vaner, rutiner, normer), (ii) etablerede kollektive netværk (institutioner) samt (iii) andre grupperes projekter og magtresurser. Hvor [Kockas] Open the Social Sciences så afgjort er baseret på det første alternativ, plæderer jeg for det sidste.«¹⁸

Her skitseres en alternativ måde til at forklare, hvad Christensen m.fl. benævner 'en strukturel institutionalisering af livsverden' og 'systemiske sammenhænge', men de går ikke teoretisk i clinch med det alter-

¹⁷ Christensen m.fl. 2005, s. 185. En lignende, men delvis inkompatibel misforståelse er, at jeg skulle være af den opfattelse, at der ikke er sat grænser for en bearbejdning af den kastethed, der kendetegner et menneskeliv – sst. s. 181.

¹⁸ Jensen 2003, s.323 – sammenlign med Christensen m.fl. 2005, s. 186.

nativ. Der er i øvrigt et bemærkelsesværdigt fravær i den analyse og kritik, som Christensen m.fl. fremlægger, og her gør anden skævvridning sig gældende. De finder nemlig anledning til at sætte spørgsmålstegn ved, »om alt kan være intentionelt«¹⁹ – og de ønsker dermed at markere en afstandtagen fra en opfattelse, som de tilskriver mig. Det er igen helt misvisende, og det skulle bl.a. være fremgået af, at jeg eksplicit peger på, at »der findes psykosociale processer i menneskers livsløb, som ikke har karakter af projekter; der er fx sider af menneskers identitetsdannelse, der sker gennem former for ikke-refleksiv imitation.«²⁰

Det er rigtigt, at jeg – i overensstemmelse med bl.a. den fænomenologiske tradition – betragter intentionalitet som et kendetegn ved det 'moderne' menneskes bevidsthed²¹, men den må ikke uden videre identificeres eller sidestilles med det at have en intention – altså have et projekt = (selv)bevidst at stræbe efter noget bestemt. Det er ligeledes rigtigt, at jeg i *Historie – livsverden og fag* argumenter for, at den mere eller mindre virkeliggørelse af menneskers mangfoldige projekter udgør en særdeles vigtig faktor, når historieforskere skal forklare, hvordan historisk-sociale processer forløber. Men det har samtidigt været et hovedpunkt for mig at pege på og illustrere, at menneskers handlinger/projekter som oftest også har utilsigtede konsekvenser, og at udforskningen af den dimension ved historisk-sociale processer udgør en af de helt centrale udfordringer, som en tidssvarende historieforskning må tage op. Men det tema om utilsigtede konsekvenser undlader Christensen m.fl. at behandle. Tværtimod ønsker de at fremhæve, at »BEJs historieteoretiske univers« er »bedst [=] egentlig kun] egnet til studiet af individuelle og kollektive projekter samt aktørers forståelse af den historiske situation.«²² Ambitionen i *Historie – livsverden og fag* var at komme længere end dette, men den side af projektet forbigår Christensen m.fl. aldeles i deres analyse af min tilgang til historiefagets ontologi.

¹⁹ Christensen m.fl. 2005, s. 187.

²⁰ Jensen 2005, s. 343.

²¹ I F. Collin & S. Køppe, *Humanistisk videnskabsteori*, 2003, s. 375 beskrives intentionalitet på følgende måde: »Den retthed imod genstande og sagforhold, der karakteriserer mennesket og (måske) de højere dyr. Intentionalitet er en central komponent i bevidstheden og undersøges i filosofien især af fænomenologien, i den empiriske videnskab af psykologer og kognitionsforskere.»

²² Christensen m.fl. 2005, s. 189.